

Олександр Оглоблин

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКОВНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Вступ

Історіографія історії церкви — порівняльно нова галузь української наукової історіографії. Хоч початки церковно-історичної думки належать ще ранній княжій добі, але протягом століть вона йшла в загальному річищі історичної думки, іноді становлячи головний предмет останньої, бо життя Церкви було нерозривно пов'язане з усім життям народу й нації, а в деякі історичні моменти навіть домінувало над ним. З другого боку, процес розвитку церковної історіографії був підпорядкований конфесійно-теологічним чинникам, зокрема на Україні, де церковне життя, від кінця XVI ст. починаючи, проходило двома головними течіями, що іноді не лише змагалися між собою, але й завзято поборювали одна одну. Природньо, що й церковно-історична думка йшла двома рівнобіжними напрямками — православним і католицьким, і це неминуче впливало на стан і розвиток української церковної історіографії. Нарешті, неабияке значення мало й те, що історія Української Церкви зазнавала постійного тиску і впливу з боку чужих чинників, політичних та ідеологічних: питаннями української церковної історії займалися також російські і польські (частково і закордонні) історики, що так чи інакше відбивалося й на українській історіографії. Щойно після 1917 року, в зв'язку з відродженням національного-державного й церковного життя на Україні, українська церковна історіографія почала формуватись, як окрема наукова дисципліна. Але цей процес був обірваний советською владою, яка, провадячи тотальну боротьбу проти релігії й церкви, зокрема на терені УССР, унеможливила наукові студії над історією Церкви, особливо української. В наслідок цього, створення наукового огляду української церковної історіографії залишається й досі черговим і нелегко здійснимим завданням історичної науки.

Процес розвитку української церковної історіографії в короткому огляді можна поділити на три доби. Перша — це українська церковно-історична думка від XI до кінця XVIII століття, мовляв, донуюковий її період. Друга — церковна історіографія XIX—початку XX

століття — доба монографічного дослідження окремих періодів історії Церкви, поодиноких церковних інституцій та осередків, біографії визначних діячів тощо — і, звичайно, збирання й видання відповідних документальних матеріалів. Нарешті, третю добу, яка охоплює першу половину ХХ століття (після 1917 року), характеризує шукання історіографічної синтези, шляхом створення загальних оглядів історії Української Церкви в цілому і в двох головних галузях — православної і католицькій — українського християнства, а разом з тим, підбиття підсумків дотеперішнього розвитку української церковно-історичної думки й науки.

І. Українська церковна історіографія до ХІХ століття.

Українська церковна історіографія веде свій початок ще з княжої доби, коли Церква відігравала особливо поважну роль у політичному й культурному житті країни. Перші українські (руські) історики, зокрема літописці були здебільшого особи духовного стану, і природньо, їх увага не могла оминути ні сучасного життя церкви, ні її історичного минулого. Вже перші твори історичного характеру — літописи, біографії («житія») визначніших церковних діячів, оповідання про будівництво церков та монастирів — не тільки містять фактичний матеріал для історії Церкви на Україні (Русі), але й дають певні концепції цієї історії, хоч, правда, здебільшого пов'язані з окремими подіями чи діячами її. Такий характер мають житія святих ХІ століття (зокрема кн. Бориса і Гліба), оповідання про київопечерських подвижників і розбудову Печерського монастиря, що згодом увійшли до Печерського Патерика. Але вже в цей — ранній період української історіографії тогочасні історики цікавляться ширшими церковно-історичними проблемами, зокрема центральною проблемою походження християнства на Україні-Русі й охрещення Руської Землі («Сказаніє, як хрестилась Руська Земля»). Далеко не всі ці історичні та гагіографічні твори дійшли до нас і лиш їх фрагменти збереглися в «Повісті Времених Літ», Київському й Галицько-Волинському Літописах та інших пам'ятниках того часу. В кожному разі, вони залишилися головним (а іноді єдиним) джерелом для дальшої української церковної історіографії. Пізніші редакції й компіляції цих пам'яток за часів литовсько-польських продовжували давню церковно-історичну традицію, модифікуючи й пристосовуючи її до нових умов і потреб церковного і громадсько-політичного життя українських земель.

Церковно-історична діяльність на Україні поживавлюється в ХVІ — на початку ХVІІ століття. З одного боку, літописи й літописні збірники (зводи), а з другого боку, різні пам'ятки, що так чи інакше були пов'язані з церковним життям, як, приміром, численні синодики, чи пом'яники церков та монастирів, де містилося також чимало ві-

домостей церковно-історичного характеру (приміром, вступ до пом'яника Київсько-Михайлівського Золотоверхого монастиря, що містить «Сказаніє об обновленіи запустілого Межиторского монастиря ігуменом Афанасієм» 1599—1612 pp.), монастирські хроніки й хронографи, які так чи так цікавилися церковною історією (приміром, біографії київських митрополитів у «Лѣтописці Волині і України» початку XVII ст., Літопис Межигірського монастиря XVII ст., Густинський монастирський літопис 1600—1641 pp., тощо), — все це свідчить про розвиток і піднесення української церковної історіографії того часу. Окрему групу складають церковно-історичні твори, пов'язані з церковно-релігійною боротьбою на Україні після Берестейської Унії 1596 року, коли обидві противні сторони у своїй полеміці залюбки вдавалися до історії Церкви, використовуючи відповідні матеріали — здебільшого некритично й тенденційно — для оборони своїх позицій, отже скорше з пропагандивною, аніж науковою метою, що й відбилося на характері, змісті, а навіть стилі тих творів.

Ширший інтерес до історії Церкви на Україні з'являється в першій половині XVII століття. Він був зумовлений, з одного боку, змаганням двох головних церковно-релігійних ідеологій — православної й католицької — в пошуках відновлення церковної єдності, а з другого боку, пов'язаний був з великою церковно-культурною (зокрема церковно-археологічною) діяльністю митрополита Петра Могили та його київського «Атенею». Минуле української церкви й історія її головних осередків та визначніших пам'яток (в першу чергу київських) стає предметом низки трактатів і публікацій українських церковних істориків. Поруч з церковно-монастирським літописанням, з'являються спроби нової — мовляв, наукової інтерпретації церковно-історичних подій, інститутів, установ та діячів. Звичайно, у відповідних творах наукові завдання й суто історичні проблеми були підпорядковані або взагалі пов'язані з теоретичними, а навіть практичними церковно-релігійними інтересами й справами, і в цілому ці твори ще стоять на межі теології й гагіографії — з одного боку, й церковної історії — з другого, з явною перевагою перших. Це помітне і в Густинському Літопису (його автором був імовірно Захарія Копистенський)? і в Записках Петра Могили, і в «Тератургимі» Атанасія Кальнофойського, і в «Patericon», і Сильвестра Косова, і в пізніших творах холмського єпископа Якова Суші («De laboribus unitorum» 1664 p., «Cursus vitae...» архієпископа св. Йосафата Кунцевича, 1665, «Saulus et Paulus...» — життєпис архієпископа Мелетія Смотрицького, 1666), і в інших творах XVII століття.

Щойно в XVIII столітті суто-наукові завдання починають виразніше виступати в церковно-історичній літературі, як православній, так і католицькій. Але й тоді, у працях православних вчених, пов'язаних з Київською Академією, і в працях греко-католицьких авторів, здебільшого василіян, ще дуже сильні церковно-політичні інтереси і, ясна річ, конфесійні тенденції. Такий характер мають: істо-

ричні твори архієпископа Георгія Кониського — «Prawa y wolności obywatelów Korony Polskiej y W. X. Litewskiego religii Greckiej Orientalney wuznawcom służące» (1767), і його записка про Унію (опублікована щойно в 1847 році); монографія Миколи Бантиш-Каменського «Историческое извѣстiе о возникшей в Польщѣ Уніи...» (написана в 1795 році, але видана вперше в 1805 році); праці київського уніятського митрополита Льва Кишки та інших католицьких авторів того часу. Більш синтетичний характер має твір василіянина о. Ігнатія Кульчинського «Specimen Ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae Fidei ad nostra utque tempora...» (1733), де подано було історію Української Церкви, звичайно, з католицького погляду.

Спеціальним або локальним питанням історії Церкви на Україні присвячені були праці (студії й збірки матеріалів): Івана Олешевського з історії Василіяньського Чину та окремих його монастирів у XVII ст. («Обіясненія прав і констytucуов законных», опублікована щойно в 1902 р.); Климента Ходикевича «Dissertationes historico-criticae de utroque Archiepiscopatu Metropolitano Kijoviensi et Halicensi...» (1770); О. Корнилія Срочинського (Кристинопільський літопис та ін.); Йоанія Базиловича «Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits pro religiosis Ruthenis in monte Csernek ad Munkacs» (I-IV, 1799—1804) й Івана Пастелія — з історії Церкви на Карпатській Україні; ігумена Якова Воронковського — нариси історії Київо-Видубецького монастиря (останні праці залишилися в рукопису) й Київо-Софійського Катедрального монастиря, та інші.

II. Українська церковна історіографія XIX — початку XX ст.

Наукове розроблення історії української Церкви починається, владство, в XIX столітті. Головним осередком церковно-історичних студій стає Київська Духовна Академія, спадкоємець старої Київо-Могилянської Академії. Початки цих студій припадають ще на кінець XVIII століття й пов'язані були з іменнями митрополита Самуїла Миславського та його співробітників — єпископів Феофана Шиянова-Чернявського й Гриня Фальковського. Головну увагу було присвячено історії київських церковних пам'яток («Краткое историческое описание Киево-Печерскія Лавры», Київ, 1791). Але щойно в реорганізованій на високу духовну школу Академії (1819) церковно-історичні студії набирають більш систематичного й суто-наукового характеру.

Ініціатива цього належала Київському митрополитові Євгенієві Болховитинову, відомому вченому й церковному історикові. Призначений р. 1822 на київську кафедру, Євгеній заходиться коло студювання історії головних київських осередків — Київо-Софійського собору й Київо-Печерської Лаври, а разом з тим, історії Київської митрополії. Його головні праці в цій царині — монографії «Описание Киево-Софійскаго собора и Киевской іерархіи» (К., 1825) і «Описание Киево-

Печерской Лавры» (К., 1826), оперті на документальних, зокрема архівних джерелах, були поважним вкладом в церковну історіографію. Поруч і з тим, митрополит Євгеній дбав і про утворення осередку церковно-історичних студій при Київській Академії. За матеріальною допомогою канцлера Російської імперії, гр. М. П. Рум'янцева, що й сам був аматором і добрим знавцем старовинностей, Євгеній організує при Академії спеціальну премію (т. зв. Євгеніє-Рум'янцівська премія) для заохочення здібних студентів Академії до дослідів над київською церковною історією та окремими пам'ятками її старовини. Кілька таких дослідів було тоді опубліковано у виданнях Академії та інших наукових інституцій.

Ці традиції не лише збереглися в Академії пізніше, але й вийшли далеко поза межі Києва. Саме з Київської Духовної Академії походили або були пов'язані з нею ідейно й науково визначні церковні історики України й Росії, зокрема Макарій Булгаков, ректор цієї Академії, згодом митрополит Московський, автор капітальної «Історії Русской Церкви» (т.т. I—XII, 1857—1883), де багато уваги присвячено й українській Церкві; Філарет Гумилевський, єпископ харківський, згодом архієпископ чернігівський, автор «Історії Русской Церкви» (кн. I—V, 1847—1848), «Історико-статистического описанія Харьковской епархіи» (1857—1859), «Історико-статистического описанія Черниговской епархіи» (1871—1874); Гавриїл Розанов, архієпископ Катеринославський, автор розвідки про Запорозький Самарський монастир (1838); архієпископ Катеринославський Феодосій, автор «Історического обзора Православной Христіанской Церкви въ предѣлахъ нынѣшней Екатеринославской губерні...» (1876) й «Матеріаловъ для историко-статистического описанія Екатеринославской епархіи» (1880); та інші церковні історики того часу.

Та особливого піднесення зазнала українська церковна історіографія в другій половині XIX — на початку XX століття, коли оформлюється Київська церковно-історична школа з її керівним осередком — Київською Духовною Академією (почасти Київським університетом). Характерною особливістю церковно-історичної науки цього періоду було монографічне дослідження певних періодів історії Української Церкви (головне XVI—XVIII ст.), її головних осередків (зокрема київських) та визначніших церковних діячів. Джерельні праці істориків Церкви, професорів Академії (дехто з них викладав також і в Університеті) братів Пилипа і Сергія Терновських, Івана Малишевського, Миколи Петрова, Степана Голубева й Федора Тітова та їх численних учнів і співробітників створили міцні підвалини для дальшого розвитку української церковної історіографії. Активну участь у цій роботі взяли також інші київські наукові установи, зокрема Археологічна Комісія, Історичне Товариство Нестора-Літописця, гурток «Кіевской Старини», а згодом Українське Наукове Товариство. Праця цих інституцій мала загально-українське значення, впливаючи також на діяльність відповідних наукових осередків поза Києвом, як,

приміром, університетських кафедр історії Церкви у Харкові й Одесі, Одеського Товариства Історії й Старовини, Харківського Історично-Філологічного Товариства, губерніяльних, головне Волинського і Подільського церковно-археологічних товариств і архівних комісій, музеїв, тощо. Впливи Київської церковно-історичної школи сягали далеко за межі України, викликаючи інтерес до історії української Церкви в російських, польських і частково закордонних істориків.

Важливим вкладом в українську церковну історіографію були монографічні праці з історії Української Церкви XVII—XVIII ст. Пилипа Терновського (зокрема його «Очерки изъ истории Киевской епархіи въ XVIII ст.», 1879), Сергія Терновського («О подчиненіи Киевской митрополіи Московскому патріархату», 1872), Івана Малишевського («Кіевскіе церковные соборы», «Варяги въ начальній історіи христіанства въ Кіевѣ», «Западная Русь въ борьбѣ за вѣру и народность», I-II, 1895—1897), Миколи Петрова (праці з історії Василянського Ордену, з історії Київської Академії, історії церковних пам'яток Києва, дослідження й видання джерел тощо), Степана Голубева (окрім численних розвідок, капітальна монографія «Петръ Могила и его сподвижники», I-II, 1883—1898), о. Федора Тітова «Русская Православная Церковь въ Польско-Литовскомъ Государствѣ въ XVII—XVIII вв. (1654—1795)», I-III, 1905—1916; «Історія Кієво-Печерской Лавры» тт. I-II, тощо) та їх численних учнів, які дали низку монографій (в «Трудахъ» Академії й окремо) про українських церковних діячів XVIII ст., головне київських митрополитів того часу й стан Київської митрополії за їх керування (праці І. Риболовського про Варлаама Ванатовича, І. Граєвського про Тимофія Щербацького, М. Шпачинського про Арсенія Могилянського, Ф. Рождественського про Самуїла Миславського, А. Білгородського про Ієрофія Малицького, В. Чехівського про Гавриїла Ванулеско-Бодоні; про інших церковних діячів, зокрема А. Осинського про Мелетія Смотрицького, С. Кургановича про Діонісія Жабокрицького, В. Іваницького про Віктора Садковського, Г. Булашева про Іриней Фальковського, тощо; студії про духовенство на Гетьманщині другої половини XVIII ст. (А. Діаніна), про історію церков та монастирів, головне київських (приміром, монографія М. Мухина «Кієво-Братскій училищный монастырь»), церковно-громадських організацій (приміром, монографія А. Криловського про Львівське Братство), духовної освіти, церковного мистецтва тощо.

З Київською церковно-історичною школою були так чи так пов'язані праці київських істориків — Петра Лебединцева (історія київських церковних пам'яток, зокрема Софійського собору, Печерської Лаври й Михайлівського Золотоверхого монастиря), його брата Феофана Лебединцева, фундатора журналу «Кієвская Старина» (монографія про Мелхиседека Значка-Яворського), Миколи Оглоблина (старшого), С. Крижановського, Петра Орловського, Льва Мацієвича та інших; а також харківських церковних істориків Амфіяна Лебе-

дева (про Білгородську єпархію XVII—XVIII ст.) і І. Стеллецького; волинських істориків Миколи Теодоровича («Историко-статистическое описание церквей и приходо́въ Во́лынской епархіи», т.т. I-V, 1888—1903, та інші праці), Андрія Хойнацького й О. Фотинського; подільського історика Юхима Сідинського («Историческія свѣдѣнія о приходо́хъ и церквахъ Подольской епархіи», т.т. I-VIII, 1895—1911, «Матеріали для історії монастирей Подольской епархіи», 1891, тощо); чернігівських істориків Петра Добровольського, Петра Дорошенка, Аркадія Верзилова; полтавських істориків Льва Падалки, Матвія Астриба, Івана Павловського та інших, присвячені історії місцевих єпархій, їх діячів, церковних осередків та пам'яток, здебільшого на підставі локальних архівних матеріалів.

Питанням церковної історії велику увагу приділювали в своїх працях (загальних і спеціальних) з історії України визначніші українські історики XIX—XX ст., зокрема Михайло Максимович (розвідки про церковну старовину Київщини і Переяславщини); Микола Іванишев («Свѣдѣнія о началѣ Уніи», 1859); Микола Костомаров («О причинахъ и характерѣ Уніи въ Западной Россіи», 1842; біографії українських церковних діячів в «Исторіи Россіи въ жизнеописаніяхъ главнѣйшихъ ея дѣятелей» та інші); Володимир Антонович («Очеркъ состоянія Православной Церкви въ Юго-Западной Россіи съ половины XVII до конца XVIII в., 1871, та інші праці); Орест Левицький («Внутреннее состояніе Западно-Русской Церкви въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI ст. и Уніи», 1884; «Южно-русскіе архіереи въ XVI—XVII в.»; «Церковні справи на Запорожжю» та інші); Олександр Лазаревський (про духовенство на Гетьманщині); Микола Василенко, Михайло Грушевський (головне в «Исторіі України-Руси») та інші. Вони подали багато документального матеріалу й дослідили низку важливих питань з історії Церкви на Україні, а дехто з них дав монографічні твори, які належать до церковної історіографії. Велике значення мала також переведена за їхньою (та інших вчених) ініціативою й керівництвом публікація архівних матеріалів до історії Української Церкви в «Архивѣ Юго-Западной Россіи» (частина I, т.т. 1-12, 1859—1914), «Памятникахъ» Київської Археографічної Комісії (т.т. I-IV, 1845—1859), у виданнях різних наукових та академічних інституцій і товариств (зокрема в «Чтеніяхъ» Историчного Товариства Нестора-Літописця й «Запискахъ» Одеського Товариства Історії і Старовини), краєзнавчих товариств і архівних комісій, у журналах (зокрема в «Кіевской Старинѣ»), в «Трудахъ» Археологічних З'їздів тощо. Чимало документальних матеріалів до місцевої церковної історії було опубліковано в «Епархіальнихъ Вѣдомостяхъ», ювілейних (меморіальних) збірниках та інших виданнях.

Треба згадати також про численні монографічні праці XIX століття, присвячені історії багатьох українських монастирів. Хоч більшість їх написана не фаховими істориками, а дослідниками місцевої ста-

ровини, але вони містять чимало джерельного матеріалу з архівів тих монастирів, що з них багато не збереглося до нашого часу.

З церковно-археографічною діяльністю на Україні були близько зв'язані історики Церкви українського й білоруського походження, що працювали над історією Української Церкви, перебуваючи поза межами України. Зокрема треба згадати: Іларіона Чистовича («Очерки истории Западно-Русской Церкви, т.т. I-II, 1882—1884, й монографія «Феофанъ Прокоповичъ и его время», 1868); Платона Жуковича, автора капітального дослідження «Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной Уніей (1602—1632), т.т. I-IV, 1901—1912; Константина Харламповича (монографія «Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь», т. I, 1914, та інші праці) та інші.

На початку ХХ століття виступає низка нових дослідників, що цікавляться проблемами церковної історії України. Коло їх дослідів поширюється на давніші часи, зокрема на початки християнства й Церкви на Україні. Питання локального характеру відходять на другий план, поступаючись ширшим проблемам історії Церкви, на тлі загальної історії України. Приміром, Володимир Пархоменко, автор монографії «Очеркъ истории Переяславоко-Бориспольской епархіи (1733—1785) въ связи съ общимъ ходомъ малороссійской жизни того времени» (1910), переходить до дослідів над давньою історією, зокрема в своїх працях «Древнорусская княгиня Ольга (вопросъ о крещеніи ея)» (1911) і «Начало християнства на Руси. Очерки изъ истории Руси IX—X в.» (1913). Н. Полонська (Полонська-Василенко) досліджує початки християнства на Україні (студія «Къ вопросу о християнствѣ на Руси до Владимира», 1917). В цей період з'являються праці майбутніх видатних істориків Української Церкви — О. Лотоцького й В. Біднова (див. далі). З другого боку, українські історики присвячують велику увагу історії Української Католицької Церкви (див. далі) й починають більше цікавитися історією протестантизму на Україні (В. Липинський). Це відкриває нові й ширші обрії дослідів для української церковної історіографії.

Другим важливим осередком української церковно-історичної науки в ХІХ—ХХ ст. була Галичина, головне Львів. Увагу церковної історіографії на цьому терені приділено було історії Церкви, як Православної (до ХVІІІ ст.), так особливо Греко-Католицької — загально-української (від кінця ХVІ ст.) і локальної (переважно ХVІІІ—ХІХ ст.). Продовжуючи давні історіографічні традиції, церковні історики Галичини чимраз далі шукають нових наукових шляхів і застосовують більш досконалі методи дослідження. В основі й тут переважають монографічні та джерелознавчі студії. Але, в силу певних історичних умовин, тут скорше кристалізується поняття Української Церкви, принаймні в її католицькій галузі, і це, не зважаючи на відміни й тенденції (іноді досить гострі) конфесійного характеру, не могло не

вплинути й на формування української церковної історіографії на Великій Україні.

Проблемами церковної історії в Галичині й Карпатській Україні займалися українські й почасти польські історики, світські й головне духовні. Спочатку це були індивідуальні праці окремих дослідників, а під кінець XIX ст. студії над історією Церкви стають предметом наукової й видавничої діяльності кількох церковних і світських інституцій.

Протягом XIX століття над окремими (здебільшого локальними) питаннями історії Церкви працювали: Михайло Гарасевич, автор документальної компіляції «*Annales Ecclesiae Ruthenae*» (складена на початку століття, але опублікована щойно р. 1862); Денис Зубрицький, автор низки праць, зокрема «*Die griechisch-katholische Stauropigialkirche in Lemberg*» (1830), «Начало Унії» (1848), документальних публікацій з історії галицького сільського духовенства XVII—XVIII ст. тощо; Т. Захаріясеви́ч («*Vitae Episcoporum Przemisiensium*», 1844); Яків Головацький, Михайло Малиновський («Историческое обозрѣніе митрополіи Руской Галицкой», 1860), Антін Добрянський («Исторія епископовъ трехъ соединенныхъ епархій Перемышльской, Самборской и Саноцкой, отъ найдавніѣйшихъ временъ до 1794 г.» 1894) і особливо Антін Петрушевич і Ісидор Шараневич.

А. Петрушевич, у своїй «Сводной Галицко-Русской Лѣтописи» (6 томів, 1874—1891), чимало уваги присвятив подіям з церковної історії Галичини, зокрема подав низку історичних відомостей про галицькі церкви. Йому належить також ряд монографічних студій з історії Церкви в Галичині й Буковині («Житіє Іова Княгиницького, основателя Скита Манявскаго», 1860; «Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича», 1881; «Бывшая Радовецкая епископія на Буковинѣ», 1885; «Краткое историческое извѣстіе христіанства въ Прикарпатскихъ странахъ», 1882; «О Галицко-Русскихъ митрополитахъ» тощо).

Більш науковий характер мали праці Ісидора Шараневича, зокрема «*Rzut oka na beneficja Kościoła Ruskiego za czasów Rzeczypospolitej Polskiej pod względem historyi*» (1875), «*Patryarchat Wschodni wobec Kościoła Ruskiego i Rzeczypospolitej Polskiej*» (1879), «*Ставропитійская церковь Успенія въ Львовѣ*» (1888), «Іосифъ Шумлянскій, епископъ Львовскій отъ 1667 до 1708 г.» (1896), «*Церковная Унія на Руси и вплиніе ей на зміну общественнаго положенія мірскаго русскаго духовенства*» (1897), «*Черты изъ історіи церковныхъ бенедикцій и мірскаго духовенства въ Галицкой Руси*» (1902) та інші.

Поруч з монографічними дослідженнями, в Галичині XIX століття з'являються спроби синтетичної історії Української Церкви, зокрема на Західньо-Українських землях. Першою науковою працею такого роду був твір єпископа Перемиського Юліяна Пелеша «*Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom...*» (т.т. I—II, 1881—1882), де подано нарис історії цілої Української Церкви до Берестейської

Унії й Українсько-Католицької Церкви. Інші спроби синтези торкалися головне історії Української Католицької Церкви й здебільшого мали характер популяризацій (праці І. Рудовича та інші).

Та справді наукові, на широку скалю поставлені досліди — монографічні, джерелознавчі й синтетичні — з історії Української Церкви на Західньо-Українських Землях і Української Католицької Церкви зокрема починаються щойно в кінці XIX і на початку XX ст. й пов'язані були з діяльністю Наукового Товариства ім. Шевченка, під проводом М. Грушевського, Галицької Митрополії, в особі Митрополита Андрея гр. Шептицького та його співробітників, частково Львівської Ставропігії, а згодом головне Василянського Чину. Праці Олександра Сушка з передісторії Берестейської Унії, Богдана Бучинського з історії Унії, Федора Срібного з історії Львівської Ставропігії XVI—XVII ст., опубліковані в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка»; Івана Франка («Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596», 1895) й Кирила Студинського («Причинки до історії Унії», 1895) та інших дослідників з історії Берестейської Унії; документальне видання «Momentum confraternitatis Staurorigianae Leopoliensis» (т.т. I-II, 1895—1898) та інші праці й публікації, зокрема пов'язані з 300-літтям Берестейської Унії, започаткували нову добу в українській церковній історіографії в Галичині.

Далеко менші були наслідки української церковної історіографії XIX століття на Карпатській Україні. В царині церковної історії Закарпаття працювали Михайло Лучкай, автор «Historia Carpatho-Ruthenorum sacra et civilis» (чотири томи, що залишилися в рукопису); Олександр Духнович, автор «Истории Пряшевской епархии (въ Угорской Руси)» (російський переклад 1877), Іван Дулишкович, Юрій Жаткович та інші дослідники, діяльність яких почасти виходить за межі XIX століття (див. далі).

Історією Церкви на Україні дуже цікавилася в XIX столітті також російська й польська історіографія, що розглядала церковні події на Україні з погляду своїх «звичайних схем» російської і польської історії й трактувала їх, як частину загальної історії Церкви або в Російській імперії, або в Речі Посполитій Польській. Російські історики, зокрема М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський та інші торкалися цих питань у загальних та спеціальних працях з історії Росії. Ще більш уваги приділили цьому російські церковні історики XIX століття, починаючи з архієпископа Амвросія Орнатського, автора «Истории российской иерархии» (т.т. I-VI, 1807—1815), й кінчаючи Євгеном Голубінським, автором капітальної «Истории русской Церкви» (т.т. I-II, кожен у двох книгах, 1880—1917). Інші опрацьовували питання історії Української Церкви в монографічних студіях: приміром, праці Геннадія Карпова з історії Православної Церкви в часи Хмельниччини й Руїни; Віталія Ейнгорна (монографія «Сношения Малороссийскаго духовенства съ Московскимъ правительствомъ въ царствование Алексѣя Михайловича», 1899); Івана Шляпкіна («Св. Ди-

митрій Ростовській и его время», 1891), а згодом, на початку ХХ століття — Михайла Приселкова («Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.», 1913, та інші праці) та інші.

З свого боку, польські історики у своїх дослідках торкалися переважно історії Церкви на Українських землях Речі Посполитої, зокрема Греко-Католицької й Римо-Католицької Церкви. Спеціальну увагу цим питанням присвятили: єпископ Едвард Ліковський, автор монографії «Unia Brzeska» (1896) і ширшого твору «Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi» (т.т. I-II, 1906); Антоній Прохазка, Владислав Чермак, Йосиф Третяк, Анатолій Левицький, Йосиф Фіялек, Владислав Абрагам, Казимир Стадницький (праці з історії Римо-Католицької Церкви на Україні), та інші, досить численні польські дослідники.

Менше цікавилися історією Церкви на Україні західно-європейські (головне німецькі) дослідники ХІХ — початку ХХ століття. Серед небагатьох імен треба назвати Леопольда Карла Гетца (Götz), автора монографія про Київ-Печерський монастир («Die Kiever Höhlenkloster», 1904) і збірки пам'яток церковного права Київської Русі; Йосифа Фідлера (Fiedler), автора праць з історії Унії; і особливо П. Пірлінга (Pierling), дослідника ватиканських архівів і автора «La Russie et le Saint-Siège» (1896).

III. Новітня українська церковна історіографія (1917—1967).

Праця істориків Української Церкви протягом ХІХ й початку ХХ століття збирала досить великий матеріал — документальний і монографічний, який дозволяв розпочати ширші синтетичні студії, зокрема після 1917 року, коли відновлено було національно-державне й церковне життя Українських Земель, зокрема утворено було Українську Автокефальну Православну Церкву. Але на шляху до синтезу українська церковно-історична наука натрапила на поважні, частково непереборні труднощі. Насамперед історіографічна спадщина попередньої доби була хоч велика, але здебільшого побудована не в масштабі історії Української Церкви, а як частини то західно-руської (українсько-білоруської), то навіть загально-російської церковної історії або ж історії Православної й Греко-Католицької Церков у межах цілої Речі Посполитої, а згодом Австро-Угорської монархії. Проблема історії Української Церкви не була поставлена, й саме поняття Української Церкви ще не було усталене в науці церковної історії Східної Європи.

З другого боку, хід історичних подій після 1917 року, особливо на терені Центрально- й Східно-Українських земель створив цілком ненормальні умови для дальшого розвитку церковно-історичної науки. Антирелігійна політика советської влади фактично унеможливила будь-які наукові студії над історією Української Церкви, і цей стан існує далі в УССР, навіть поширившись після останньої війни на За-

хідньо-Українські Землі. Ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви, а головне Української Греко-Католицької Церкви (1945), закриття всіх церковно-наукових установ (починаючи з Київської Духовної Академії в 1920 році) і товариств, фактична заборона наукових студій над історією Церкви тощо — дослівно вигнали церковно-історичну науку за межі України й ізолювали її від архівних джерел, що залишилися на Батьківщині. За винятком дослідів у царині церковної археології, мистецтва й почасти історії церковного землеволодіння та господарства майже всі інші студії й публікації в УССР, що так чи так торкалися Української Церкви та її історії, мають антинауковий, пропагандивно-атеїстичний характер. Це загальмувало загальний розвиток науки історії Церкви, зокрема Православної Церкви на Україні, що її проблемами могли займатися лише українські історики на еміграції й частково на Західньо-Українських Землях (між двома світовими війнами), де існували відповідні науково-академічні й церковно-освітні осередки або працювали окремі церковні історики (місцеві й емігранти) та їх учні.

Такими осередками, зокрема для студій над історією Української Православної Церкви, були в 1920—1930-их роках: Український Науковий Інститут у Варшаві (праці О. Лотоцького), Теологічний (Православний) Факультет Варшавського Університету (праці В. Біднова, Д. Дорошенка, В. Заїкина, І. Огієнка), почасти Православна Духовна Семінарія у Крем'янці та інші локального масштабу й характеру осередки.

Праці Олександра Лотоцького були присвячені проблемам історії Церкви, зокрема духовенства й церковного права та устрою на Україні. Ще до 1917 року він опублікував в Записках НТШ кілька студій з церковної історії, між іншим розвідки про «Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV і XVI вв.» й «Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в.». На еміграції Лотоцький присвятив свою увагу ширшим питанням історії Української Церкви: окрім спеціальних розвідок про церковні устави Володимира Великого і Ярослава Мудрого, він опублікував монографії «Українські джерела церковного права» (1931) і «Автокефалія» (т.т. I-II, 1935—1938), що мала бути вступом до ширшої праці з історії Української Церкви, яка не була опублікована.

Василь Біднов, автор монографії «Православная Церковь въ Польщѣ и Литвѣ» (1908) і «Матеріаловъ по історіи церковнаго устроїства на Запорожьѣ» (1907), на еміграції опублікував кілька розвідок з церковної історії, зокрема про останнього архимандрита Запорозької Січи — Володимира Сокальського, про теолога Адама Зернікова та інш., а також історіографічну статтю «Дослідження церковної історії в православних країнах» (1931).

Дмитро Дорошенко, який приділив велику увагу історії Церкви у своїх загальних працях з історії України, а також в «Огляді української історіографії», на еміграції опублікував, крім низки статей,

ширшу студію «Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу» (1940).

Іван Огієнко (нині Митрополит Іларіон) присвятив багато своїх праць історії Української Церкви, головне XVII—XVIII ст. Зокрема він опублікував монографію «Українська Церква. Нариси з історії Української Церкви» (т.т. I-II, 1942), а по війні, перебуваючи в Канаді, видав монографії: «Українська Церква за Богдана Хмельницького» (1955), «Українська Церква за час Руїни» (1956), історію Почаївської Лаври (1961), про Дмитра Туптала (1960) й Арсенія Мацієвича (1964), про канонізацію святих в Українській Церкві (1965) та інші.

Чимало праць з історії Української Церкви опублікував історик-правник В'ячеслав Заїкин. Йому належать: монографія «Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów Apostolskich do księcia Igora Starogo» (1926), студії «Християнство на Україні за часів князя Ярополка I» (1928) і «Участіє свѣтскаго элемента въ церковномъ управленіи, выборное начало и «соборность» въ Киевской митрополіи въ XVI—XVII вѣкахъ» (1930), стаття «З сучасної української церковної історіографії» (1927) та інші праці.

З інших праць православних церковних істориків поза межами УССР треба згадати студії Євгена Саковича «Kościół Prawosławny w Polsce w erose Sejmu Wielkiego 1788—92» (1934); і Пинський Собор 1791 року» (1936).

Праця молодших істориків Церкви, учнів Лотоцького, Д. Дорошенка й Біднова, не встигла розгорнутися й була припинена подіями другої світової війни.

Значно ширше розгорнула в цей період свою діяльність українська католицька церковна історіографія. Маючи змогу до 1939 р. більш-менш вільно розвиватися поза межами УССР (у Галичині, Карпатській Україні, а по війні — на еміграції й закордоном, головне в Римі) й розпоряджаючи відповідними архівними фондами, українські католицькі церковні історики виконали велику наукову роботу. Головними осередками цієї праці були: Українська Богословська Академія й Українське Науково-Богословське Товариство у Львові, на чолі з о. д-р Йосифом Сліпим («Праці» і кварталник «Богословія», 1923—1939), і Чин Св. Василя Великого («Записки Чину Св. Василя Великого», Жовква, 1924—1939, за редакцією о. д-р Й. Скрутеня), а почасти НТШ.

Серед світських істориків Церкви треба насамперед згадати Степана Томашівського, автора кількох важливих праць, зокрема студії «Петро, перший уніятський митрополит України-Руси» (1928) і «Вступу до історії Церкви на Україні» (1932).

Широку діяльність у царині церковної історії розгорнув Микола Чубатий, автор монографії «Західня Україна і Рим в XIII в. в їх змаганнях до церковної Унії» (1917), студії «Правне положення Церкви в Козацькій Державі XVII—XVIII ст. (1925), курсу лекцій «Історія Уніонних змагань в Українській Церкві» (т.т. I-II, 1935) і капітальної

праці «Історія Християнства на Русі-Україні», перший том якої, що охоплює історію Християнства й Церкви на Україні від найдавніших часів до 1353 року, вийшов у світ у Римі, 1965 року.

Над окремими питаннями історії Церкви працювали: Микола Андрусяк, автор кількох праць з церковної історії XVII століття (монографія «*Józef Szumlanski, pierwszy biskup unicki lwowski*», 1934; студії «Іван Хлопецький, Перемиський Православний єпископ-номінат в 1632—1633 рр.» «*Sprawa Patriarchatu Kijowskiego za Władysława IV*», 1934, та інш.), Іван Крип'якевич, Меланія Бордун, Омелян Прицак та інші, а також Володимир Січинський, Володимир Залозецький, Микола Голубець, Іларіон Свендцький, дослідники історії церковної архітектури та мистецтва. Окреме місце займає історіософічна праця Вячеслава Липинського «Релігія і Церква в історії України» (1925).

З істориків духовного стану треба насамперед згадати Йосафата-Івана Скрутеня, фундатора й редактора «Записок ЧСВВ», який опублікував там і в інших виданнях низку джерельних студій, статей і матеріалів до історії Василіянського Чину на Україні (зокрема біографії оо. Василіян, на підставі матеріалів збірки митрополита Льва Кишки), до біографії св. Йосафата Кунцевича й до церковної історіографії (Синопис Підгорецького монастиря), а також нарис «*Un demi-siècle d'histoire de l'Ordre des Basiliens*» (1933).

Над історією Церкви працювали також: Теодосій-Теофіл Коструба, який присвятив свої дослідження історії Церкви княжої доби й був автором численних студій і статей, частина яких увійшла до його книги «Нариси з церковної історії України X—XIII ст. (1939, II — доповнене видання 1955), а також дослідів над історією василіянських монастирів; Роман-Степан Лукань, який працював над історією василіянських монастирів у Галичині й Карпатській Україні; Андрій Іщак (студії про «Уніонні і автокефальні змагання на українських землях від Данила до Ізидора», 1923—25, і про Захарію Копистенського, 1930) Теодосій Галуциньський і Кирил Королевський (джерелознавство), Макарій Каровець, Петро Табинський, єпископ Григорій Лакота та інші.

Над історією Церкви на Закарпатті працювали Антоній Годинка, Олексій Петров, Євген Перфецький, Василь Гаджега, Гліб Кінах та ін.

Українські церковно-історичні студії, перервані II світовою війною відновилися у другій половині 1940-их років, в умовах еміграції й розселення по різних країнах Західної Європи й Америки. Головним осередком дослідів над історією Православної Церкви на Україні спочатку була Богословська Академія УАПЦ в Мюнхені (праці Н. Полонської-Василенко з історії Церкви, О. Оглоблина — з церковної історіографії, В. Пришка й Л. Окіншевича з історії церковного права, тощо), а згодом Науково-Богословський інститут (І. Власовський та ін.), який переніс свою діяльність до ЗДА, і Українське Наукове Православне Богословське Товариство в Канаді, під проводом Митрополита Іларіона Огієнка (див. вище). Поруч із тим досліді з

новітньої історії Православної Церкви на Україні провадилися в Інституті для дослідження ССРСР у Мюнхені (праці Н. Теодорович та ін.), а також поодинокими дослідниками в ЗДА і Канаді (праці † Л. Соневицького, † П. Грицака, І. Коровицького, Б. Боцюркова — з історії Церкви в УССР, — І. Левковича та інш.). Окрім численних публікацій Митрополита Іларіона (див. вище), треба згадати синтетичний твір Івана Власовського «Нариси з історії Української Православної Церкви» (т.т. I-IV, 1955—1966), монографії Леоніда Соневицького «Український єпископат Перемиської і Холмської єпархій в XV—XVI ст.» (1955), Наталії Полонської-Василенко «Історичні підвалини УАПЦ» (1964), низку розвідок, опублікованих у різних виданнях, зокрема в «Бюлетені Богословської Академії УАПЦ», в журналі «Віра й Культура» (Вінніпег), у збірнику «Віра і Знання» (1954) тощо, Аркадія Жуковського «Петро Могила...» (1969) і інш. В царині історії церковного мистецтва працювали Петро Курінний і Олекса Повстенко, велику монографію якого «The Cathedral of St. Sophia in Kiev» видала УВАН у США 1954 р.

По війні особливо поживавилася діяльність української католицької церковної історіографії. Головним осередком її стає Рим, де Василіянський Чин не лише відновив (1949 р.) видання «Записок» (Analesta OSBM) (до 1967 р. вийшло 6 томів), але й поширив його на видавництво монографій (до 1967 р. вийшло 23 томи), а головне організував монументальну науково-археографічну й видавничу працю, на підставі архівних матеріалів Ватикану, над історією Української Церкви, передусім Греко-Католицької (за 1952—1967 рр. вийшло 42 томи документів). Цю величезну працю очолив і перув Протоархімандрит ЧСВВ — Атанасій Григорій Великий, за участю своїх співробітників оо. Іриней Назарка, Михайла Ваврика, Ісидора Патрила та інших.

В 1960-х роках діяльність Римського наукового осередку поширюється у зв'язку з відновленням Українського Науково-Богословського Товариства, а головне з утворенням у Римі 1963 р., за ініціативою й заходами Митрополита-Кардинала Йосифа Сліпого, Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, що протягом короткого часу встиг опублікувати низку монографічних праць з історії Української Церкви, зокрема праці М. Чубатого (див. вище), о. І. Нагаєвського, В. Ленцика та інш., і розпочав видання ватиканських архівних матеріалів до історії Української Церкви, зібраних свого часу заходами Митрополита Андрея Шептицького («Monumenta Ucrainae Historica», I-III, 1964—1966).

З монографічних праць, опублікованих українськими католицькими церковними істориками в 1940—60-х рр., треба згадати монографії: єпископа Івана Прашка «De Ecclesia Ruthena Catholica sede metropolitana vacante 1655—1665» (1944), о. Ісидора Нагаєвського «Кирило-Методіївське Християнство в Русі-Україні» (1954), о. Іриней Назарка «Св. Володимир Великий, Володар і Христитель Руси-України» (1954)

й «Київські і Галицькі митрополити 1590—1960» (1962), о. Мирона Стасіва «*Metropolia Haliciensis*» (1960), о. Ісидора Патрила «*Archiepiscopi «Metropolitani Kievo-Halicienses»*» (1962), Василя Ленцика «*The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I.*» (1966), о. Атанасія Пекара «Нариси історії Церкви Закарпаття» (т. I, 1967), а також численні студії о. Атанасія Великого, о. Михайла Ваврика (з історії василіянських монастирів), о. Мирослава Марусина, о. Олександра Барана (з історії Церкви на Закарпатті XVIII—XIX ст.), о. Мелетія Войнара (з історії церковного права), о. Мелетія Соловія (історія Київської Уніятської митрополії за Олександра I.), о. Івана Хоми, о. Богдана Куриласа, Петра Ісаєва та ін.

Синтетичний характер має праця Григорія Лужницького «Українська Церква між Сходом і Заходом» (1954). Матеріал для історії Церкви й релігійного життя на Україні містить редакований Володимиром Яновим збірник «Релігія в житті українського народу» ЗНТШ, т. 181 (1966). Розвідки і матеріали з історії Української Церкви друкувалися також в канадійсько-українському католицькому журналі «Логос».

Особливий характер мала діяльність Церковно-Археологічної Комісії, яку заініціював Митрополит Андрей Шептицький у Львові 1944 року і яка мала на меті об'єднати українських істориків — католиків і православних — для джерельних дослідів над історією Української Церкви. З огляду на воєнні обставини, Комісія мала змогу розпочати свою працю щойно в 1946 році, в Мюнхені, при Апостольській Візитатурі, під патронатом Архиепископа Івана Бучка. Наслідком праці Комісії була збірка студій про московську теорію («III Риму», в церковно-політичному аспекті (праці О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, В. Гришка, І. Мірчука, Г. Коха та ін.), опублікованих окремо в 1951—1954 рр.

Історією Церкви на Україні цікавилися в цю добу й чужинецькі історики, зокрема польські і німецькі, а також російські (еміграційні). З польських істориків, які працювали над історією Української Церкви, треба згадати Казимира Левицького («*Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r.*» 1933), Казимира Ходиницького («*Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370—1632*», 1934), Януша Волінського, Олександра Лапінського, Юзефа Умінського, Алексія Деругу, Теофіля Длугоша та інших, а в повоєнний час Оскара Галецького (монографія «*From Florence to Brest 1439—1596*», 1958) і Валеріяна Мейштовича.

З праць німецьких істориків, що торкаються історії Церкви на Україні, треба згадати праці Ганса Коха («*Byzanz, Ochrid und Kiew*», 1938), Едварда Вінтера («*Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine, 955—1939*», 1942; «*Russland und Papstum*», 1960), А. Ziegler'a («*Gregor VII und der Kiewer Grossfürst Izjaslav*», 1947) тощо.

Більше уваги приділили історії Церкви на Україні російські еміграційні історики, зокрема Євген Шмурло («*Римская курія на русскомъ*

Православномъ Востокъ въ 1609—1654 гг.», 1928, і французькою мовою: «Le Saint-Siège et l'Orient Orthodoxe Russe, 1609—1654»), барон Михайл Таубе («Rom und Russland im X bis XIII Jhd.» 1927), Ніколай Баумгартен («Chronologie ecclésiastique des terres russes du X au XIII siècle», 1930; «Saint Vladimir et la conversion de la Russie», 1932, тощо), Володимир Мошин, Георгій Острогорський, Юрій Вернадський, Антін Карташев («Очерки по історії русской Церкви», I-II, 1959), Георгій Федотов («The Russian religious mind. Kievan christianity», 1946) та інші.

Історії Церкви на Україні присвячено чимало уваги у працях (загальних і спеціальних) ватиканських церковних істориків, зокрема A. Ammann'a («Storia della Chiesa russa e dei paesi limitrofi» 1948; німецьке видання: «Abriss der Ost-Slavischen Kirchengeschichte», 1950, «Untersuchungen zur Geschichte der kirchlichen Kultur und des religiösen Lebens bei den Ostslawen», 1955), G. Hofmann, Michael Lacko (З історії Церкви на Закарпатті) та інші. Менш цікавилися історією Церкви на Україні історики французькі (треба згадати тут працю B. Leib «Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle», 1924) й англо-американські (треба назвати праці чеського історика-емігранта F. Dvornik). Румунські історики (зокрема P. Papanătescu та T. Ionesco) цікавилися Петром Могилою, а також Григорієм Цамблаком (E. Turdeanu).

Останнім часом помітний в російській советській історичній науці зріст інтересу до історії Церкви, зокрема на Україні (праці Якова Щапова та інші).

Значно менше досліджено історію протестантизму на Україні. Це пояснюється насамперед природою самого протестантизму, диференційованим характером його окремих течій, а також загальною слабкістю їх на Україні. Окрім того, історичний розвиток протестантизму на українських землях, який почався в другій половині XVI століття, переважно у вигляді аріянства (соцініянства, антитринітаризму) і почасти реформатства й евангелізму, був перерваний у середині XVII ст. заходами церковної і державної влади майже на два століття й обмежений був рамцями нечисленних чужоземних (переважно німецьких) колоній і груп людности. Лише в половині XIX ст. з'являються на Україні різні модерні протестантські течії, які натрапили на опір з боку Церкви (як католицької, так православної) й утиски та заборони з боку держави (головне російського уряду, як царського, так советського). Це, природно, обмежувало науково-історичне дослідження протестантизму на Україні.

В українській історіографії протестантським течіям і організаціям на Україні приділили увагу головне: Орест Левицький, автор джерельної студії «Социніянство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси» («Кіевская Старина», 1882; англійське видання, з передмовою Д. Чижевського «Socinianism in Poland and South-West Rus'», — «The Annals» УВАН у США, 1953); Михайло Грушевський (зокрема у VI томі «Історії України-Руси» і в студії «З історії релігійної думки на Україні», 1925), Вячеслав Липинський, якому належить розвідка «Аріяньський

соймик в Киселині на Волині в маю 1638» (ЗНТШ, т. 96); Домет Оляничин та інші. Поза тим маємо низку публікацій з історії новітнього протестантизму на Україні, що їх авторами є представники й керманічі сучасних українських протестантських течій (Василь Кузів та інші).

Більш уваги протестантизму на землях колишньої Речі Посполитої Польської, зокрема на Україні, приділили польські (а також німецькі) історики. Не згадуючи вже давніших публікацій (W. Zakrzewski, I. Szujski, I. Bukowski, Szczesny Morawski, A. Brückner тощо, а також російсько-польський історик Ніколай Любович), назвемо тут новітніх істориків: Kaz. Chodynicki «Reformacja w Polsce» (1922) і особливо Станіслав Кот (Kot), який опублікував низку праць, присвячених протестантизму, зокрема монографію «Socialism in Poland» (1957).

ЛІТЕРАТУРА:

Загального огляду української церковної історіографії немає. Деякі матеріали до неї, здебільшого бібліографічного характеру подано в різних загальних і спеціальних працях з історії Церкви на Україні, а також з історії України й української історіографії, зокрема в «Примітках» до томів, 3, 5, 6, 7, 8 «Історії України-Руси» М. Грушевського і в англomовній Українській Історіографії Д. Дорошенка й О. Оглоблина в «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», vol. V-VI, ч. 4 (18) — 1, 2 (19-20), New York, 1957.

Див. ще: В. *Зайкин*, З сучасної української церковної історіографії («Записки Чину Св. Василя Великого», II, 3-4, Жовква, 1927); Л. *Окіншевич*, Наука церковного права на Україні («Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ», ч. 2, Мюнхен, 1946); І. *Власовський*. Нарис історії Української Православної Церкви, т. III (Нью-Йорк — Бавнд-Брук, 1957, розділ V); о. *Михайло Ваврик*, ЧСВВ, Бібліографічний огляд історії Василянського Чина за 1935—1950 рр. («Записки Чина Св. Василя Великого», серія II, том III (IX), вип. 1-2, Рим, 1958).

Олександр Оглоблин